

تحلیل رویکرد ارتباطات امام‌رضا(علیه‌السلام) با فرقه زیدیه

(با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام (PDAM))

دریافت: ۱۳۹۶/۷/۲۹ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۱۲

حسین خاکپور^۱، ابراهیم نوری^۲، ملیحه اکبری^۳

چکیده

اسلامی‌سازی روش‌ها و نظریه‌های علوم انسانی و تجربی، از نقطه‌نظرات بیش از دو دهه‌مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) بوده است.

از آنجاکه عصر امام‌رضا (علیه‌السلام) با جولان جریان‌های انحرافی مشهور است، شیوه ارتباطی حضرت (علیه‌السلام) آموزه‌های نادری را در علم ارتباطات عرضه می‌کند که ضابطه‌مند است. بر این اساس، با جستاری در ارتباطات ایشان در مواجهه با فرقه‌های انحرافی، با بیان مدل پیشنهادی، گامی به‌سوی نظریه ارتباطات اسلامی برداشته شده است. این تحقیق با هدف رویکردشناسی ارتباطات امام‌رضا (علیه‌السلام) در مواجهه با جریان زیدیه و به روش تحلیلی-توصیفی با رویکرد میان‌رشته‌ای، به ارائه روش ارتباط صحیح با این فرقه پرداخته است. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد رویکرد جذبی بیشترین درصد را به‌خود اختصاص می‌دهد و سایر رویکردها از جمله: تهاجمی، دفاعی، استحقاظی، تدافعی و انفعالی، جایگاه بعدی را در مدل پیشنهادی دارا هستند.

کلیدواژه‌ها: امام‌رضا (علیه‌السلام)، ارتباطات، مدل، زیدیه، نظریه‌پردازی.

۱. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه سیستان و بلوچستان (نویسنده مسئول): dr.khakpour@theo.usb.ac.ir

۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه سیستان و بلوچستان: enoori@theo.usb.ac.ir

۳. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه سیستان و بلوچستان: salma.akbari800@gmail.com

مقدمه

«ارتباطات» طبق مکاتب مختلف تعریف می‌شود. مکتب کلاسیک (با رویکرد سنتی و عناوین ساختارگرایان، اصولگرایان، وظیفه‌گرایان) که فقط به جنبه‌های فنی سازمان توجه دارد و انسان به‌عنوان عضوی از سازمان، در این تعریف جایگاهی ندارد. مکتب نئوکلاسیک (با رویکرد روابط انسانی، با عناوین: رفتارگرایان، انسان‌گرایان) که نیازهای انسان و نقش اجتماعی او را مدنظر قرار داده است. مکتب منابع انسانی که انسان را به‌عنوان عضوی از سازمان پذیرفته و به احساسات و نیازهای او توجه نشان داده است. مکتب سیستمی (کل‌گرایان، نظام‌گرایان) که رابطه‌ی تعاملی را جایگزین رابطه‌ی علی معلولی کرده و چگونگی ارتباطات با شبکه را نشان می‌دهد (مهدوی، ۱۳۹۵: ۶۸-۷۰؛ ر.ک: بابایی، ۱۳۸۹: ۴۵).

هریک از این مکاتب اهداف متفاوتی را در «ارتباطات» دربرمی‌گیرند. نظریه‌پردازی در این موضوع نیز با توجه به مکاتب مختلف، دستاوردهای متفاوتی داشته است.

امروزه، نظریه‌های «ارتباطات» اساس تمام تجربیات انسانی است که اهداف آنها از پیش تعیین شده و تنها با شناختی از تاریخ و تجارب گذشتگان به‌دست آمده‌اند و در برخی موارد، به نکات قابل قبولی رسیده‌اند (اما نه اصل حقیقت) که گاهی از نظر فرهنگی و ارزشی، مورد تأیید تمام اقوام و ملیت‌ها نیستند (لیتل جان، ۱۳۸۴: ۸۰۶). لذا شاهد آن هستیم که در دسته‌بندی انواع ارتباطات اجتماعی، عناصر ارتباطی، ابزارآلات ارتباطی و وظایف آنها یا چگونگی ارسال پیام و... تعریف‌هایی بیان کرده‌اند که تاکنون، ضعف‌ها و نقص‌هایی را به‌همراه داشته است و با تعریف اصول و مبانی نادرست برخی نظریه‌ها، آسیب‌های جبران‌ناپذیری برای جامعه بشری به‌همراه داشته‌اند (همان).

از آنجاکه امروزه ارتباطات، نقشی بی‌بدیل در عرصه‌های مختلف فردی، میان‌گروهی و بین‌المللی را برای پیشبرد اهداف سیاسی ایفا می‌کند و از طرفی، دوران لشکرکشی‌های سخت‌افزارانه و استعمار مستقیم به پایان رسیده است. این قدرت «ارتباطات» است

که می‌تواند نقش عظیمی در تعامل‌های هوشمندانه سیاسی داشته باشد (بشیر، ۱۳۹۵: ۲۰۳). از این‌رو، اصل فوق‌به‌دنبال‌مدل و فرایندی است که یک گفتمان درست و سالم را به کنشی در ارتباطات تبدیل کند.

لذا، رویکرد شناختی ارتباطات امام‌رضا (علیه‌السلام) با فرق منحرف می‌تواند گامی در پیشبرد این مهم باشد. آسیب‌شناسی‌های رفتاری امام (علیه‌السلام) چه در بعد فردی و چه اجتماعی، ادامه راه پدران معصوم ایشان (علیهم‌السلام) است که در تکرار امتحانات تاریخ، صحت و سقم خود را به اثبات رسانده‌اند.

بر این اساس، با بررسی و دقت در روایات رسیده (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی (پدام) اثر دکتر حسن بشیر (ر.ک: بشیر، ۱۳۹۱) و تکیه بر رویکردشناسی رفتار امام‌رضا (علیه‌السلام) در گونه‌های برخورد با فرقه زیدیه، به ملاحظاتی می‌رسیم که قابل ضابطه‌مندشدن هستند و به‌سوی «نظریه ارتباطات» امام‌رضا (علیه‌السلام) پیش خواهند رفت.

مدل پیشنهادی این پروژه، با کمک دستاوردهای برآمده از تحلیل گفتمان، با شش عنوان: رویکرد جذبی، دفاعی، انفعالی، تدافعی، تهاجمی و استحفاظی، توان پاسخگویی به تمام عرصه‌های گفتمان اجتماعی را دارد.

درباره پیشینه بحث، با توجه به تازگی آن، فعالیت‌های مبتنی بر مدل‌سازی ارتباطات در نگاه اسلام، تعداد کمی صورت پذیرفته است. مدل‌های دکتر حسن بشیر، در حوزه علوم ارتباطات، در تالیفی با عنوان دیپلماسی گفتمانی به بیان مدل ارتباطی در روابط بین‌الملل اشاره شده و سایر تألیفات وی بیشتر به ترجمه و تبیین نظریه‌های ارتباطی غرب پرداخته‌اند، مانند «نظریه‌پردازی درباره ارتباطات میان‌فرهنگی».

تألیفات دیگری نیز در این‌باره، با ورود به مدل‌های ارتباطی غرب یا شیوه و سبک‌گیری از آنها، به تبیین و مقایسه نظرگاه اسلام پرداخته‌اند، همچون شیوه

ارتباطات موثر در سیره امام‌رضا (علیه‌السلام) نوشته‌ی علی خیاط که به ویژگی‌های یک ارتباط مؤثر اشاره کرده و «سیره ارتباطی امام‌رضا (علیه‌السلام) از مدینه تا مرو» که براساس مدل برلو و با بهره‌گیری از آن، به تحلیل رفتار امام (علیه‌السلام) پرداخته است و نمونه‌های مشابه دیگر. اما با این سبک «تحلیل رویکرد ارتباطات امام‌رضا» (علیه‌السلام) فعالیت‌ی صورت نگرفته است.

از آنجاکه این آموزه‌ها قابل ضابطه‌مندشدن بود، مدل پیشنهادی آن ارائه شده است. دین اسلام ظرفیت و توانمندی پاسخگویی به نیازهای زمانه را دارد و باید پژوهندگان دینی در حل مسائل جهانی، از آن بهره‌ها بگیرند.

در ادامه، به تعریف رویکردهای این مدل پیشنهادی می‌پردازیم.

۱. رویکرد جذبی

در رویکرد جذبی، هدف فقط «هدایت طرف مقابل» است. اینکه جذب از چه روش‌هایی صورت می‌گیرد، به شخصیت، شرایط مکان و زمان بستگی دارد. گاهی امام (علیه‌السلام) با طردکردن، به فکر جذب طرف مقابل است، یا با بی‌اعتنایی نسبت به او، نیت تقریب او یا دیگران را به خود دارد. این رویکرد بیشترین امتیاز را در شیوه رفتار امامان معصوم (علیهم‌السلام) حایز است زیرا ایشان برای دعوت به امر به معروف و نهی از منکر، فراخوانده شده‌اند. از بارزترین روش‌های این رویکرد، نصیحت و ارشاد، صلۀ رحم، مناظره، دعوت به تحدی و... است.

۲. رویکرد دفعی

هدف در این رویکرد «دفع خطر و آسیب» است. این روش با توجه به نیت و قصد عمل‌کننده می‌تواند در خفا یا آشکار صورت گیرد. از انواع آن می‌توان به: طردکردن،

بی‌توجهی، انتقاد شدید، ابراز تنفر، نکوهش و... اشاره کرد.

شناخت چگونگی آسیب‌زدایی امام‌رضا (علیه‌السلام) و اصول و حدود آن، چیزی است که در مقابل زیدیان، بسیار قابل توجه است. به‌عبارت دیگر، شرایط دفع یک دوست مشترک و چگونگی تصحیح او با دفع کردن، بسیار مهم است که در چه شرایطی امید هدایت‌شدن را از یک دوست می‌توان برداشت و او را دشمن محسوب کرد.

۳. رویکرد انفعالی

این رویکرد با «منفعل نشان دادن خود» به چند بُعد می‌تواند توجه داشته باشد: تقیه، فهم عمیق مطلب برای طرف مقابل، حفظ جان و مال، پایین‌آوردن ارزش و اهمیت موضوع و... .

۴. رویکرد تدافعی

«دفاع از حق و حقیقت» تنها دلیل این رویکرد است که به‌طور قطع شرط آن، داشتن شناخت صحیح از واقعیت و حقیقت است. مبارزه، تبلیغ، سکوت، سخنرانی، گرفتن شاهد، اِیثار جان، گریستن و... روش‌هایی هستند که مورد استفاده قرار می‌گیرند. بصیرت در انتخاب روش، ملازم معرفت به سطح مخاطب و زمان و مکان عمل است.

۵. رویکرد تهاجمی

«غافلگیری و حمله با برنامه‌ریزی دقیق» از اصول این رویکرد است. تهاجم به‌سرعت و بجا صورت می‌گیرد تا اثر مطلوب و دلخواه را به‌جای بگذارد. این رویکرد نیز مانند

تمام رویکردها نیازمند بصیرت کامل و شناخت موقعیت است. از روش‌های اجرایی آن: زد و خورد، جبهه‌گیری کلامی و فیزیکی، ابراز خشم و نفرت، سلاح‌گیری، مرزبندی و... می‌تواند باشد.

۶. رویکرد استحقاقی

این رویکرد به «حفظ دین، جان، مال، فرهنگ و...» می‌نگرد. پنهان‌شدن (کردن)، همرنگی با محیط، سکوت، اظهار عدم فعالیت، تغافل و... به این امر کمک می‌کند. در رویکرد استحقاقی، راهبردهای ائمه معصوم (علیهم‌السلام) با اولویت‌بندی‌های خاص جلو رفته است. بارزترین تاکتیک این رویکرد نزد ایشان تقیّه و رازداری است.

این رویکردها، سلوک‌های رفتاری امام (علیه‌السلام) را قابل تقلید می‌کند. از طرفی، ملموس‌شدن چگونگی رفتار با افراد، جریان‌های فکری - اعتقادی، سیاسی، حکومتی و... مختلف، به عملگرایی صحیح انسان در آموزه‌های دینی می‌انجامد که همین امر، مدنظر رهبران دینی در تربیت انسان‌ها بوده است.

روش ادغام رویکردها با اهداف متفاوت نیز می‌تواند جایگزین یک رویکرد شود. به‌طور مثال، امام (علیه‌السلام) با رویکرد دفعی - تهاجمی که با برادرشان داشتند، تنها به فکر «جذب و هدایت» او بودند که ممکن نشد و مجبور به «طرد» او شدند (در مثال‌ها به آن بیشتر پرداخته خواهد شد).

طبق تحلیل به‌دست‌آمده از رویکردشناسی جامعه‌شناختی امام‌رضا (علیه‌السلام) دربارهٔ فرقهٔ زیدیه (جدول ۱) می‌توان از موضوع رویکردشناسی ارتباطات امام (علیه‌السلام) بهره‌گیری لازم را داشت.

در جامعه‌شناسی فرقهٔ زیدیه، با تمرکز بر شخصیت‌های زیدی (رهبران قیام‌ها، علما و عامه) که در پژوهشی مستقل بررسی شده است، به نتایج قابل توجهی رسیده‌ایم.

بهره‌ای از آن را که مورد نیاز این نوشته (ارتباط‌شناسی) است، بیان می‌کنیم:

جدول ۱. دال مرکزی رویکردهای جامعه‌شناختی امام‌رضا (علیه‌السلام) در مواجهه با زیدیه.

امام شناسی ^۱ - تصحیح مشترکات اعتقادی (توحید- قرآن - اهل بیت (علیهم السلام)). ^۲	رویکرد اعتقادی
خودباوری- حقیقت‌طلبی - آزاد اندیشی ^۳ - مهدویت‌گرایی ^۴ .	رویکرد فرهنگی
دین‌گرایی - دینی‌سازی ^۵ .	رویکرد اجتماعی
اصالت‌مداری امامت اهل بیت (علیهم السلام).	رویکرد تاریخی
حق امامت اهل بیت (علیهم السلام) تا قیامت- مبارزات منفی و آشکار با غاصبان و مدعیان امامت. حفظ امت واحده ^۶ .	رویکرد سیاسی
جذب حداکثری - دفع حداقلی ^۸ .	رویکرد اخلاقی
دین‌گرایی اقتصاد- اولویت‌بندی نیازمندی‌ها- عمل‌گرایی مسئولان ^۹ .	رویکرد اقتصادی
فرهنگی سازی علوم- توسعه طلبی علمی- ظرفیت‌سازی تکثیر علوم- برتری طلبی علمی- تولید علم- مدیریت اخلاق مناظرات- تحدی‌گرایی ^{۱۰} .	رویکرد علمی
ولایت‌محوری سلوک توحیدی ^{۱۱} .	رویکرد عرفانی
امام محوری کائنات- لدنی بودن علم امام- نص‌گرایی امامت- امامت محوری اصول دین- واجب‌الاطاعه بودن امام ^{۱۲} .	رویکرد معرفتی

۱. امام‌رضا (علیه‌السلام) چنان‌که یاد شد، از گونه‌های متفاوتی برای تعامل با زیدیه استفاده کردند؛ مانند تقیه‌نکردن در بیان حق و دعوت ایشان برای امامت خود که بارزترین رفتار متفاوت ایشان با پدرانشان بود به‌طوری که برخی شبهات را موجب شد (ن.ک: جدول ۳).

۲. ر.ک: کلینی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۳۸۰؛ ابن‌بابویه، بی‌تا- الف، ج ۲: ۲۸۹ و ...

۳. خاکپور، ۱۳۹۳: ۳۳.

۴. از جمله تعالیم امام‌رضا (علیه‌السلام) برای کنترل قیام زیدیان، دعوت آنان به «تقیه» بود. برهه زمانی‌اش را پرسیدند، امام (علیه‌السلام) فرمودند: تا زمان قیام مهدی قائم (عجل‌الله تعالی فرجه‌الشریف)، چهارمین فرزندم، به‌عبارت دیگر دعوت به صبر و عدم برپایی قیام و از طرف دیگر امیدداشتن به الطاف پروردگار در انتقام‌گیری از ظالمان و رسیدن زمان آزادی (بشیر، ۱۳۹۱: ۷۱).

۵. تربیت فردی و اجتماعی اسلامی در این موضوع بسیار مهم است (مؤسسه قدر ولایت، ۱۳۹۳: ۱۸۱-۱۸۲) امام‌رضا (علیه‌السلام) در ترویج فرهنگ اسلامی ناب محمدی، روایات بسیاری در حوزه تربیت فردی و اجتماعی بیان فرموده‌اند (ن.ک: محمدی ری شهری، ۱۳۹۴: ۴۵۱-۴۹۶) و واگذاری آن را منجر به نزول بلا دانسته‌اند (ن.ک: طوسی، ۱۳۹۰، ج ۶: ۱۷۷).

۶. ر.ک: کتب احادیث امام‌رضا (علیه‌السلام) که ایشان بیشتر روایاتشان را از زبان اجداد گرامی‌شان (علیهم‌السلام) نقل کرده‌اند: محمدی ری شهری، ۱۳۹۴؛ مروج طیبی، ۱۳۹۳؛ و نیز ر.ک: شهرستانی، ۱۳۹۵؛ ابن‌بابویه، ۱۳۸۵؛ طبرسی، ۱۴۱۳؛ طوسی، ۱۳۹۰ و ۱۳۵۱؛ ابن‌شهر آشوب، ۱۳۷۹؛ اللیثی، ۱۳۸۵؛ عطاردی، ۱۳۹۷؛ و ۱۴۰۶؛ کلینی، ۱۳۶۵؛ مسعودی، ۱۳۴۷؛ جعفری، ۱۳۵۹؛ جعفریان، ۱۳۶۸ و ۱۳۸۶؛ مشکور، ۱۳۶۷.

۷. ر.ک: فضل‌الله، ۱۳۸۴؛ پاکتچی، ۱۳۹۲؛ حسینی عاملی، ۱۳۶۵؛ درخشه، ۱۳۹۱؛ کارخانه، ۱۳۹۲؛ میر حسینی، ۱۳۹۲ و ...

۸. امام‌رضا (علیه‌السلام) در مواجهه با عامه با رفق و مدارا، نصیحت و ارشاد و با تمرکز بر وجه مثبت (داشتن مشترکات اعتقادی: حب اهل بیت (علیهم‌السلام)) برخورد داشتند. در برخورد با علما نیز با نقد منصفانه، احترام به شخصیت آنها، عدم کینه‌توزی با مخالفان، عیب‌پوشی، اتمام حجت و... به رویکرد جذبی و دفعی خود اشاره کرده‌اند (ن.ک: مصلایی پور، ۱۳۹۲، ش ۳: ۴۷-۱۱۲).

۹. ر.ک: حکیمی، ۱۳۸۸: ۴۵.

۱۰. ر.ک: میر حسینی، ۱۳۹۲؛ طبرسی، ۱۴۱۳؛ الهی زاده، ۱۳۸۵؛ محبی پور، ۱۳۸۴؛ شریعت‌نژاد، ۱۳۸۷.

۱۱. ر.ک: شجاعی، ۱۳۹۱: ۷۴.

۱۲. ر.ک: صفری فروشانی، ۱۳۸۷: ۵۴.

با توجه به این جدول، محورهای اساسی خلق گفتمان امام‌رضا (علیه‌السلام) با فرقه زیدیه، به‌عنوان دوست منحرف، در مقابل دشمن مشترک (مأمون) که مؤثر در گفتمان‌های انجام‌شده با این فرقه بوده، است.

این دال‌های مرکزی در رویکردهای جامعه‌شناختی امام (علیه‌السلام) ما را در تحلیل رفتار امام‌رضا (علیه‌السلام) با زیدیه (دوست منحرف) به مؤلفه‌های زیر می‌رساند:
نمودار ۱. مؤلفه‌های جامعه‌شناختی رفتار رضوی، با تمرکز بر تحلیل گفتمان رضوی با زیدیه - مأمون.

از این‌رو، با توجه به دسته‌بندی شش‌گانه پیشنهادی، رویکردهای ارتباط‌شناسی حاصل از رفتارشناسی امام‌رضا (علیه‌السلام) در مواجهه با فرقه زیدیه بررسی می‌شود.

رویکردشناسی ارتباطات امام‌رضا (علیه‌السلام) در گفتمان با زیدیه

طبق بررسی‌های انجام‌شده بر روی شخصیت‌های زیدی برای رسیدن به

رویکردشناسی ارتباطات امام‌رضا (علیه‌السلام) با این فرقه، نخست به شناخت شخصیت‌های زیدی که شامل موارد پیش رو هستند، می‌پردازیم: رهبران قیام‌ها (ابن طباطبا، زیدالنار، محمد دیباج، زیدبن علی)، عامه (حسین بن خالد و...)، علما (سلیمان مروزی)، خویشاوندان (محمد دیباج، زیدالنار)، با توجه به روایات^۱، به جدول زیر می‌رسیم:

جدول ۲. رویکردشناسی ارتباطات امام‌رضا (علیه‌السلام) با شخصیت‌های متفاوت زیدیه

شخصیت	کنش شخصیت	رویکردشناسی ارتباطی	شیوه عملی امام‌رضا (علیه‌السلام)
ابن طباطبا	گمراه مدعی	رویکرد انفعالی	بی‌اعتنایی
زید النار	گناهکار و ظالم فاحش	رویکرد دفعی - تهاجمی	نصیحت، ارشاد، اتمام حجت، طرد
محمد دیباج	مدعی دروغگو	رویکرد دفعی	نصیحت، ارشاد، تکذیب، طرد
سلیمان مروزی	گمراه لجوج	رویکرد جذبی - تدافعی	احترام، صبر، هدایت، اتمام حجت
(حسین بن خالد) عامه	دچار فتنه شده	رویکرد جذبی	دلسوزی، هدایت، اتمام حجت
زیدبن علی (علیه‌السلام)	حق‌گرا	رویکرد تدافعی - تهاجمی	مرزبندی بین حق و باطل، اتمام حجت
عامه	مشته شدن حق	رویکرد جذبی	هدایت، کرامت (اتمام حجت)

شایان ذکر است، امام (علیه‌السلام) در تمام مسیر هدایت‌گونه افراد، در صورت عدم تأثیر و پذیرش حق و حقیقت، گام‌های بعدی را برمی‌داشتند. در مثال بالا، رویکرد امام‌رضا (علیه‌السلام) با سران فرقه‌های زیدیه مشخص است. به‌عنوان نمونه، در برخورد با برادرشان زیدالنار، پس از نصایح و ارشادات و عدم پذیرش از جانب او و

۱. الف) روایات مربوط به ابن طباطبا:

- اگر از امام‌رضا (علیه‌السلام) نیز بیعت گرفته شود... امر ما یکی می‌شود (ما نیز می‌آییم) ... امام (علیه‌السلام) ... پس از بیست روز نزد شما خواهیم آمد... (۱۸ روز بعد در حال فرار زیدیان).... بیست روز گذشت یا نه! و... (ر.ک: ابن بابویه، بی تا-الف، ج: ۱: ۲۲۴-۲۲۵).

ب) روایات مربوط به دیباج:

- ای عموا! پدر و برادر خود را تکذیب مکن که این امر تمام نمی‌شود ...

- من با خود عهد کردم که با او (عمویشان) زیر یک سقف نباشم... اگر رفت‌وآمد نداشته باشیم و او درباره من چیزی بگوید، گفته‌اش مورد قبول مردم نمی‌شود... (اربلی، ۱۴۰۵ق، ج: ۳: ۹۳-۹۴؛ ابن بابویه، بی تا-ب: ۲۲۱).

ج) روایات مربوط به زیدالنار:

- شرط رسیدن به پادشاه... اطاعت از خداست. - ... تو وقتی برادر منی که خدار اطاعت کنی... - خدا تنها آتش جهنم را بر فرزندان فاطمه، حسن و حسین (علیهم‌السلام) حرام نموده و شامل حال تو نیست و ... (ر.ک: - ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق: ۳۶۱ - ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج: ۲: ۲۳۴).

- روایات مربوط به سلیمان مروزی؛ (ر.ک: ابن بابویه، بی تا-الف، ج: ۱: ۲۲۵).

- روایت مربوط به حسین بن خالد و عامه (ر.ک: همان).

اتمام حجت، آخرین مرحله را طرد کردن و قطع ارتباط با او دانستند و یا درباره شخصیت عمویشان «محمد دیباج» که رهبر یکی از قیام‌ها بود، ایشان (علیه‌السلام) با نصیحت و ارشاد، به بیان حقایق و نشان دادن راه صحیح پرداختند و پس از عدم پذیرش دیباج، با تکذیب اعمال و رفتار عمویشان، به طرد او اقدام کردند.

از شرایط مهم ایجاد ارتباط مؤثر امام‌رضا (علیه‌السلام) با افراد متفاوت، به موارد بسیاری می‌توان اشاره کرد که در پژوهش حاضر مدنظر نیست. به پویندگان علم و دانش توصیه می‌شود به بررسی‌های انجام‌شده در این باره مراجعه کنند^۱.

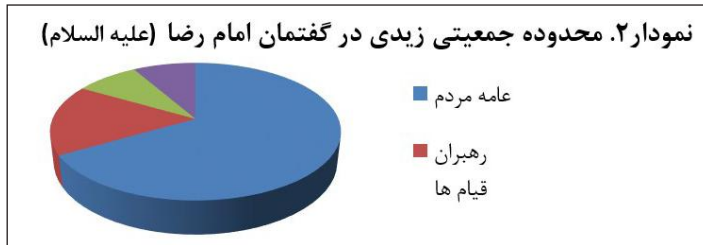
با توجه به تعدد برخوردهای امام (علیه‌السلام) با فرقه زیدیه و نیز نوع فرد - طبق دسته‌بندی در جدول - می‌توان گفت امام‌رضا (علیه‌السلام) در برخورد با زیدیه، با تعیین حدودی بسامد، به بیشترین و کمترین رفتار امام رضا (علیه‌السلام) با فرقه زیدیه می‌رسیم که بارزترین وجه رفتار را «حفظ ارتباط دوستانه» می‌بینیم. در سایه حفظ ارتباط دوستانه، تعاملات ایشان (علیه‌السلام) صورت گرفته است.

جدول ۳. میزان بهره‌مندی امام‌رضا (علیه‌السلام) از رویکردها در برخورد با زیدیه.

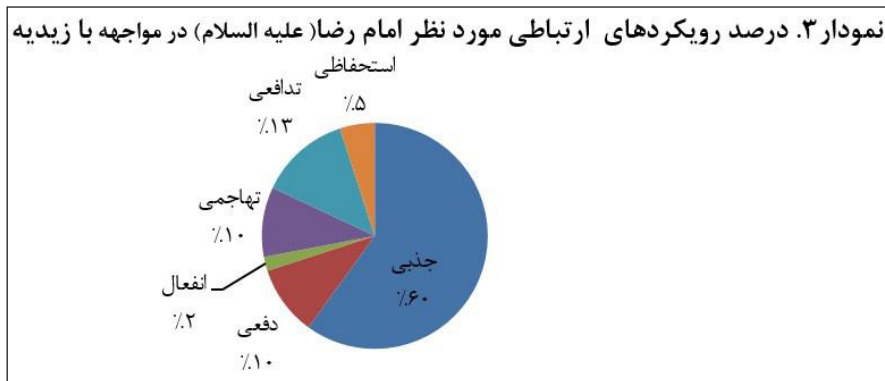
درصد رویکردها		نوع رویکرد	شخصیت‌ها	
۶۰	جذبی	جذبی - انفعالی	ابن طباطبا	رهبران قیام
۱۰	دفعی	جذبی - تهاجمی - دفعی	دیباج	
۱۰	تهاجمی	جذبی - تهاجمی - دفعی	زیدالنار	
۵	استحفاظی	تدافعی	زید بن علی	
۱۳	تدافعی	جذبی - تدافعی - استحقاظی	عامه مردم	
۲	انفعالی	جذبی - انفعالی	علما	
۹۰	جذبی - تدافعی - استحقاظی	جذبی - تهاجمی - دفعی	زید النار	خویشاوندان
۵	جذبی - تهاجمی - دفعی	جذبی - تهاجمی - دفعی	ابراهیم بن موسی (علیه‌السلام)	
۵	جذبی - انفعالی	جذبی - تهاجمی - دفعی	دیباج	

۱. به عنوان نمونه، رک: علی خیاط و علی جانفزا (۱۳۹۵). مهارت‌های ارتباط مؤثر در سیره رضوی، انتشارات آستان قدس رضوی؛ و نیز سارا هیبلز (۱۳۹۲). ارتباط مؤثر، مشهد: انتشارات فرا اندیش.

در توضیح درصدها، این نکته قابل توجه است که میزان نفرات دسته‌بندی مدنظر بوده است. به عبارت دیگر، اگر بگوییم در محدوده جمعیتی زیدیان، نمودار زیر را داریم:

لذا در درصدگیری حدودی تعاملات رضوی با زیدیه خواهیم داشت:

از این‌رو، میزان رویکردها در یک نگاه قابل بررسی می‌شود. با توجه به روایات رسیده و تحلیل گفتمان روایی، به عناصر رفتارشناختی امام رضا (علیه السلام) در مواجهه با زیدیه رسیدیم که طبق مؤلفه‌های رفتارشناسی اسلامی در بُعد جذب و دفع، رویکردهای اسلامی (جذبی، دفاعی، تدافعی، منفعل، استحفاظی، تفاهمی) را مدنظر قرار داده است. این مؤلفه‌ها اهدافی هستند که به شیوه‌های متفاوت قابل اجرا باشند و تنها با شناخت و بصیرت کافی اجرا می‌شوند و واجب‌ترین قانون اجرایی آن «قوانین دین اسلام» است.

برای نمونه، به چگونگی تشخیص و توضیح رویکردشناسی ارتباط امام (علیه السلام) توجه می‌کنیم:

۱. در روایاتی امام (علیه‌السلام) دربارهٔ عمومی شان دیباج بیان کرده‌اند:

الف) «... ای عمو! پدر و برادر خود را تکذیب مکن که این امر تمام نمی‌شود...»^۱.

تشخیص رویکرد ارتباطی: رویکرد جذبی: با نصیحت و ارشاد (یا توبیخ: به خاطر عدم تشخیص لحن، به‌طور دقیق نمی‌شود اظهار نظر کرد).

توضیح ارتباط: امام (علیه‌السلام) در برابر ادعای دروغین عمویان برای امامت، به قصد هدایت و اتمام حجت برای او، این گفتمان را داشته‌اند. لذا روش رفتاری ایشان با توجه به هدف، اعمال شده است.

ب) من با خود عهد کردم که با او در زیر یک سقف نباشم... زیرا هرگاه عمویم نزد من آید هر چه به مردم بگویم، او را تصدیق می‌کنند، اما اگر رفت و آمد نداشته باشیم و او دربارهٔ من چیزی بگوید، گفته‌اش مورد قبول مردم نمی‌شود.^۲

تشخیص رویکرد ارتباطی: رویکرد دفعی: ترک صلہ رحم، اظهار خطاهای منحرف، توصیه غیرمستقیم به ترک ارتباط با او (و هم‌نوعانش).

توضیح اینکه، موقعیت‌شناسی امام (علیه‌السلام) و هدف ایشان از این گفتمان، روش ترک صلہ را با ابراز کردن آن برای دوستان، پسندیده است. این آشکاری ترک ارتباط با چنین فردی، سبب شناساندن بهتر اهداف خود است و نوعی افشاگری شمرده می‌شود.

ج) «برو و به محمد بگو فردا قیام نکند، زیرا شکست می‌خورد و یارانش کشته می‌شوند!»^۳

تشخیص رویکرد ارتباطی: رویکرد جذبی: نصیحت، اتمام حجت، ابراز کرامت (پیشگویی).

و توضیح اینکه: اتمام حجت برای این شخص، آخرین راه نجات او بوده است. امام (علیه‌السلام)

۱. اربلی، ۱۴۰۵، ج ۳، ۹۳-۹۴.

۲. ابن بابویه، ۱۳۸۵: ۲۲۱.

۳. اربلی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۳۰۰.

به خاطر دلسوزی دوستانه و پدرا نه‌شان، تا آخرین لحظه به او امیدوار بودند.

۲. در روایتی دیگر از پرسش‌های عمرو بن هذاب زیدی، در جلسه مناظره با امام (علیه‌السلام) بهره می‌گیریم^۱:

الف) ... (وی) گفت: محمد بن فضل هاشمی کلماتی درباره شما می‌گوید و مقاماتی برای شما قایل است که قلب‌ها آن را قبول نمی‌کنند... می‌گویید: شما هر آنچه را خداوند نازل فرموده، می‌دانید و می‌توانید به هر زبان و لغتی صحبت کنید... ما در این شهر افراد مختلف اعم از رومی، هندی، فارسی و ترکی زبان داریم. همه آنها را حاضر می‌کنیم و ... .

تشخیص: رویکرد جذبی: صبر و سعه صدر، گوش‌دادن با توجه، سپردن شروع مناظره به دست طرف مقابل.

در توضیح مطلب باید افزود: یکی از اعتقادات زیدیه در قبول امام، عدم توجه به معصوم بودن و ادعای اعجاز اوست، لذا علم لدنی امام (علیه‌السلام) را باور پذیر نمی‌دانستند. قبول روش محاجه با آنان، با تمرکز بر صبر و سعه صدر، لذت‌بخش‌ترین و آشکارترین شیوه جذب مخاطب است.

ب) ... «پس هر کدام از آنها با زبان و لغت خودشان مسئله‌ای را پرسیدند و امام هم با لغت خودشان به آنان پاسخ گفت. مردم بسیار تعجب کردند و حیران ماندند و تصدیق کردند... .

تشخیص: رویکرد جذبی: بیان مقام یک امام با عمل (ابراز کرامت).

توضیح: تصحیح عقاید را امام (علیه‌السلام) به روش‌های متفاوت اجرا کرده‌اند. در این مثال، با ابراز کرامت، به بیان حقایق پنهان شده پرداخته‌اند.

ج) امام (علیه‌السلام) فرمود: اگر به تو خبر دهم که در همین ایام به خون یکی از

۱. وی از زیدیان بود (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ۹۷).

اقوامت مبتلا می‌شوی (یعنی او را می‌کشی) مرا تصدیق می‌کنی؟

او جواب داد: خیر! چون غیب را فقط خدا می‌داند.

حضرت فرمود: آری، اما آیا خداوند نمی‌فرماید: «عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدًا إِلَّا مَنِ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ» . پس رسول خدا نزد خداوند مرتضی است و ما ورثه همان رسولی هستیم که خداوند او را مطلع و آگاه ساخته از غیب خود از هر آنچه خواسته است. پس ما به آنچه در گذشته رخ داده است و آنچه در آینده تا روز قیامت رخ خواهد داد، آگاه هستیم.

ای پسر هذّاب! آنچه به تو خبر دادم در ظرف پنج روز واقع خواهد شد. پس اگر آنچه را که به تو گفتم در این مدت صورت نگرفت، پس من دروغگو و افترا زننده هستم. ولی اگر صحیح شد، پس بدان که تو ردکننده خدا و رسول او هستی.

تشخیص: رویکرد جذبی - تدافعی: اتمام حجت (پیشگویی و اظهار علم غیب امام).

توضیح: استفاده از روش استدلال و برهان، شیوه امام (علیه‌السلام) در مقابل لجوجان بوده است.

د) امام (علیه‌السلام): آگاه باش که به‌زودی نابینا خواهی شد و چیزی را نمی‌بینی... بعد از چند روز، همان‌طور شد که امام فرموده بود... محمدبن فضل می‌گوید: به خدا قسم! هر چه حضرت رضا (علیه‌السلام) فرموده بود، به سر عمروبن هذّاب آمد!

تشخیص: رویکرد جذبی - استحفاظی - دفعی: اتمام حجت، ابراز کرامت برای اثبات امامت خویش - ثبوت عقیده ایمان‌آوردگان به امام (علیه‌السلام) - دفع کافر و لجوج.

توضیح ارتباط فوق: امام (علیه‌السلام) با قبول انجام این گفتمان، به چند جهت هدف خود را توسعه دادند. به عبارت دیگر، با فرصت‌شناسی صحیح، با یک تیر چند

۱. یعنی: «خداوند، عالم به غیب است و کسی را از غیب خویش آگاه نمی‌سازد مگر آن کس که از رسولان خود برگزیده است.» (جن/۷).
۲. ابن بابویه، بی تا- الف، ج: ۱، ۲۷۴-۲۷۶.

نشان زدند که همگی به هدف خورد.

این رویکردها با بصیرت و آگاهی کافی صورت گرفته است لذا در انجام آن باید از شناخت کافی برخوردار باشیم.

لذا در این مدل خواهیم داشت:

.....

نمودار ۴. مدل پیشنهادی، برای شناخت ارتباطات امام رضا (علیه السلام) با منحرفان (زیدیه) در توضیح این مدل، رویکردهای جامعه‌شناختی نقش زمینه‌ تحلیل گفتمان خاص هر فرقه را ایفا می‌کنند، به گونه‌ای که برای هر فرقه منحرف، یک جامعه‌شناسی خاص با توجه به گفتمان‌های صورت‌گرفته (روایت‌های رسیده از تعاملات امام رضا (علیه السلام) با فرقه مورد نظر) را داریم. لذا، با تمرکز بر شخصیت‌های مورد گفتمان امام (علیه السلام) در هر فرقه - با دسته‌بندی آنها - به دسته‌بندی شیوه‌های رفتاری

امام (علیه‌السلام) می‌پردازیم.

تفاوت‌های رفتاری را با اطلاعات به‌دست‌آمده از شخصیت عنصر مورد‌گفتمان، گرد هم آورده و رویکردشناسی ارتباطی را با توجه به شیوه‌ی عملی امام (علیه‌السلام) بیان می‌کنیم (در توضیحات بعد، نمودار ۳ آورده شد).

تعدد روایات برای یک شخصیت باید دسته‌بندی شود تا روال زمانی آن را به‌دست آوریم. سپس به رویکردشناسی ارتباطی بپردازیم. به‌طور مثال، چند روایت برای محمد دیباج بود که تعدادی برای قبل رهبری قیامش بود و تعدادی بعد آن، که در هر یک رویکردهای امام (علیه‌السلام) متفاوت بود.

چندگانه بودن رویکردها در برخی رفتارشناسی‌های امام (علیه‌السلام) نشان از همین امر دارد. از طرفی، می‌توان با بهره‌گیری از این چندگانه‌ها انحراف فرد را سطح‌بندی کرد.

از فواید این مدل، موارد زیر را می‌توان برشمرد:

۱. شناسایی موقعیت‌های هر فرقه‌ی انحرافی در عصر خود و اثرهای آن فرقه.
۲. تحلیل انحراف‌ها و محدوده‌گیری برای اثر مخرب انحراف فرقه.
۳. شناسایی و پیشگویی رفتارهای احتمالی فرقه‌های منحرف مشابه امروز با عصرهای گذشته.
۴. شناخت چگونگی عملکرد رویکردهای ارتباطی در تاریخ و اهداف آنها.
۵. تبیین فقهی شیوه‌های عملی در جذب، دفع، منفعل بودن و ...
۶. تبیین گفتمان‌های مؤثر در ارتباطات با منحرفان، مخالفان و ...
۷. چگونگی ارتباط با منحرفان و ...

این رویکردشناسی ارتباطات با تمرکز بر هدف، پس از شناخت و معرفت نسبت به شخصیت منحرف و در نگاه کلی‌تر به فرقه‌ی منحرف است. از این‌رو، چگونگی رفتار با یک منحرف (مخالف، دشمن یا منافق و ...) درون‌گروهی (بین‌فردی) را در نظر دارد که البته قابل تعمیم به جامعه‌ی بزرگ‌تر نیز هست.

نتیجه‌گیری

امام (علیه‌السلام) در مواجهه با زیدیه، رویکرد جذبی را به شیوه‌های متفاوت اجرا کرده‌اند. حتی در یک گفتمان نیز با نوع انتخاب کلمات، فضای گفتاری امام (علیه‌السلام) قابل تحلیل و برداشت است.

سایر رویکردها با توجه به رویکرد جذبی مورد بهره‌گیری قرار گرفته بود.

تفکیک مخاطب در نوع رویکرد تأثیر داشت. زمان و مکان اجرای گفتمان، ارتباط‌های کلامی و غیر کلامی امام (علیه‌السلام)، در تشخیص نوع رویکرد کمک‌کننده بود.

شیوه‌های اجرای رویکردها، همواره متناسب با شرایط و موقعیت است. گاهی یک رویکرد با صدها شیوه قابل انجام است.

ادغام رویکردها، مبین مراتب اجرایی یا چند هدف داشتن مجری از آن رویکرد است.

تحلیل گفتمان در رویکردشناسی ارتباطی، نقش تعیین‌کننده و شاخصی را ایفا می‌کند. مؤلفه‌گیری از شخصیت‌ها و عناصر گفتمان، تأییدی بر صحت رویکردشناسی خواهد بود.

الگوبرداری از ارتباطات امام رضا (علیه‌السلام) در این مدل، با تمرکز بر رویکردشناسی ایشان، فهم چرایی و چگونگی عمل به رفتار ایشان (علیه‌السلام) را فراهم می‌سازد.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- امیر پور، مهناز؛ بهرامیان، شفیق. (۱۳۹۲). مبانی کلی نظریه‌های ارتباط جمعی. تهران: قدیانی.
- ابن بابویه، ابوجعفر محمد بن علی. (بی تا- الف). عیون اخبار الرضا (ع). مترجم: محمد تقی نجفی. تهران: انتشارات نور.
- _____ (۱۳۸۵ق). علل الشرایع. مترجم: محمد صادق بحر العلوم. نجف: مکتبه الحیدریه.
- _____ (بی تا- ب). الامامة والتبصرة من الحيرة. قم: مدرسه الامام المهدي (عج).
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۳۷۹ق). مناقب آل ابی طالب. تصحیح: رسول محلاتی. قم: انتشارات علامه.
- اربلی، ابوالحسن علی بن عیسی بن ابی الفتح. (۱۴۰۵ق). کشف العمّة فی معرفة الائمة. مترجم: هاشم رسولی. تبریز: مکتبه بنی هاشم.
- الهی زاده، محمد حسین و همکاران. (۱۳۸۵). درسنامه تدبیر در سیره تمدن ساز اهل بیت (ع). مشهد: آستان قدس رضوی.
- اللیثی، سمیره مختار. (۱۳۸۵). مبارزات شیعیان در دوره نخست خلافت عباسی. مترجم: سید کاظم طباطبایی. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- آزاد ارمکی، محمد تقی. (۱۳۹۲). نظریه‌های کلاسیک جامعه‌شناسی. تهران: انتشارات سمت.
- بابایی، محمد باقر. (۱۳۸۹). مهندسی مدیریت در فرهنگ علوی. تهران: دانشگاه جامع امام حسین (ع).
- بشیر، حسن و همکاران. (۱۳۹۶). نظریه پردازی درباره ارتباطات میان فرهنگی. دو جلدی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- بشیر، حسن. (۱۳۹۵). دیپلماسی گفتمانی تعامل سیاست فرهنگ و ارتباطات. چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- _____ (۱۳۹۱). «رویکردهای اجتماعی در گفتمان روایی امام صادق (ع)». در کتاب ابعاد شخصیت و زندگی امام صادق (ع). احمد پاکتچی. چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۲). ابعاد شخصیت و زندگی امام رضا (ع). تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- جعفری، سید حسین. (۱۳۵۹). تشیع در مسیر تاریخ. مترجم: سید محمد تقی آیت‌اللهی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۶۸). تاریخ تشیع در ایران. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- _____ (۱۳۸۶). تاریخ تشیع. تهران: انتشارات علم.
- حسینی عاملی، جعفر مرتضی. (۱۳۶۵). زندگانی سیاسی امام رضا (ع): «الحیة السیاسیة للإمام الرضا (ع)». قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- حکیمی، محمد. (۱۳۸۸). معیارهای اقتصادی در تعالیم رضوی. قم: بوستان کتاب.
- خاکپور، حسین و همکاران. (۱۳۹۳). «نقش مدیریت امام رضا (ع) بر جامعه شیعه». فصلنامه فرهنگ رضوی. ش ۸، صص: ۵۶-۳۱.

- خانمحمدی، کریم؛ یوسفی، محدثه. (۱۳۹۳). «سیره ارتباطی امام‌رضا (ع) از مدینه تا مرو». فصلنامه فرهنگ رضوی. ش. ۸، صص: ۱۳۵-۱۰۵.
- خیاط، علی؛ جانفزا، علی. (۱۳۹۵). مهارتهای ارتباط موثر در سیره رضوی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- درخشه، جلال؛ حسینی فائق، سیدمهدی. (۱۳۹۱). سیاست و حکومت در سیره امام‌رضا (ع). مشهد: بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام‌رضا (ع).
- سعیدی گراغانی، (۱۳۹۲). مدیریت فرهنگی امام‌رضا (ع). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- شجاعی، محمد. (۱۳۹۱). فرد و جامعه متعالی در کلام امام‌رضا (ع). قم: محبی.
- شریعت نژاد، حسین. (۱۳۸۷). فرقه‌های کلامی عصر امام‌رضا (ع). مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- شهرستانی، محمدعبدالکریم. (۱۳۹۵). الملل والنحل. مترجم: جلال حسینی بدخشانی. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- صفری فروشانی، نعمت‌الله؛ بختیاری، زهرا. (۱۳۹۰). رفتارشناسی امام‌رضا (ع) و فرقه‌های درون‌شعبی. چاپ دوم. مشهد: آستان قدس رضوی.
- صفری فروشانی، نعمت‌الله. (۱۳۹۱). خورشید شب. مشهد: آستان قدس رضوی.
- طبرسی، احمدبن علی. (۱۴۱۳ق). الاحتجاج علی اهل اللجاج. تحقیق: ابراهیم بهادری و محمد هادی. تهران: دارالاسوه.
- طوسی، ابی‌جعفر محمدبن حسن. (۱۳۹۰ق). الاستبصار فیما اختلف من الاخبار. مترجم: حسن الموسوی الخراسانی. تصحیح: محمد الاخوندی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۳۵۱). الفهرست. به‌کوشش: محمود رامیار. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
- عطاردی، عزیزالله. (۱۴۰۶ق). مسندالامام‌الرضا (ع). مشهد: آستان قدس رضوی.
- _____ (۱۳۹۷ق). آثار و اخبار امام‌رضا (ع). تهران: کتابخانه شهید صدر.
- فرمانیان، مهدی. (۱۳۸۶). درسنامه تاریخ و عقاید زیدیه. قم: ادیان.
- فضل‌الله، محمدجواد. (۱۳۸۴). تحلیلی از زندگانی امام‌رضا (ع). مترجم: محمدصادق عارف. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- قطب‌الدین راوندی، سعیدبن‌هبة‌الله. (۱۳۷۸). جلوه‌های اعجاز معصومین (ع). چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- کارخانه، علی. (۱۳۹۲). سیره سیاسی امام‌رضا (ع) و تحلیل مسئله ولا‌یتعهدی. قم: بوستان کتاب.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۸۹). اصول کافی. مترجم: سیدجواد مصطفوی. تهران: نشر فرهنگ اهل بیت (ع).
- _____ (۱۳۶۵). اصول کافی. مترجم: علی‌اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- لیتل جان، استیفن. (۱۳۸۴). نظریه‌های ارتباطات. مترجم: سیدمرتضی نوربخش و سیداکبر میرحسینی. تهران: جنگل.
- محبی‌پور، صغری. (۱۳۸۴). نقش امام‌رضا (ع) در حدیث شیعیه. مشهد: آستان قدس رضوی.
- محسنیان‌راد، مهدی. (۱۳۷۴). ارتباط‌شناسی. چاپ دوم. تهران: سروش.
- محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۹۴). گزیده حکمت‌نامه رضوی. مترجم: حمیدرضا شیخی. قم: دارالحدیث.

- مروج طبسی، محمدجواد. (۱۳۹۳). حکمت‌های رضوی. مترجم: عباس پورعبادی. قم: معروف.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. (۱۳۴۷). مروج الذهب و معادن الجواهر. مترجم: ابوالقاسم پاینده. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مشکور، محمدجواد. (۱۳۶۷). ترجمه الفرق الشیعه نویختی. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- مصلائی پور، عباس؛ سلیمی، مریم. (۱۳۹۲). «اصول مناظره و آزاد اندیشی با تکیه بر مناظرات امام رضا علیه السلام». فصلنامه فرهنگ رضوی. شماره ۳. صص: ۱۱۴-۸۷.
- مؤسسه قدر ولایت. (۱۳۹۳). چگونه رفتار کنیم. تهران: مؤسسه قدر ولایت.
- مهدوی، هادی. (۱۳۹۵). روان‌شناسی ارتباط در جمع‌آوری اطلاعات انسانی. تهران: دانشگاه اطلاعات و امنیت ملی.
- میرحسینی، یحیی. (۱۳۹۲). مناسبات دوسویه امام‌رضا (ع) و زیدیه. تهران: دانشگاه امام صادق، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- هیبلز، سارا و ال. ویور، ریچارد. (۱۳۹۲). ارتباط مؤثر. مترجم: عباس بهزادی مقدم و همکاران. مشهد: فرا اندیش.